

Zagłada Żydów. Studia i Materiały
Holocaust Studies and Materials

VOL. 10 (2014)

ISSN: 1895-247X
eISSN: 2657-3571
DOI: 10.32927
WWW: www.zagladazydow.pl

Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN
Polish Center for Holocaust Research

Obecny stan badań nad Zagładą na Ukrainie

Contemporary Holocaust Studies in Ukraine

Anna Abakunkova

redakcja@holocaustresearch.pl

DOI: https://doi.org/10.32927/ZZSiM.558
Strony/Pages: 889-915

CC BY

OPEN ACCESS

Omówienia

Anna Abakunowa

Obecny stan badań nad Zagładą na Ukrainie

Wprowadzenie

W artykule przedstawiam stan badań nad Zagładą na Ukrainie w latach 2010–2014. Jako że jest to niezwykle rozległa dziedzina badawcza, rozpocznę od zdefiniowania ukraińskiej historiografii jej poświęconej, by tym samym zawęzić pulę materiałów naukowych, jakimi zajmuję się w tym tekście. W moim pojęciu ukraińska historiografia Zagłady obejmuje wszelkie badania (monografie, dzienniki naukowe, artykuły, zbiory świadectw oraz omówienia), w których pojawia się temat Zagłady i które zostały zrealizowane przez ukraińskich naukowców na terenie Ukrainy. Do ukraińskiej historiografii Zagłady zaliczam także działalność najważniejszych organizacji zajmujących się tematyką Zagłady i (lub) historią Żydów. Obejmuje ona prowadzenie konferencji, seminariów naukowych, projektów i spotkań, jak również publikowanie zagranicznych monografii, artykułów, przeglądów i świadectw w tłumaczeniu na ukraiński i rosyjski. Do ukraińskiej historiografii Zagłady zaliczam ponadto badania prowadzone przez ukraińskich naukowców i publikowane w różnych językach w zagranicznych pismach (w Rosji, Europie i Stanach Zjednoczonych).

Działalność ukraińskich organizacji zajmujących się badaniami nad Zagładą oraz studiami żydowskimi

Na Ukrainie istnieją dwa czołowe ośrodki badawcze, w których prowadzone są badania nad Zagładą, prezentowane następnie w publikowanych materiałach, a także podczas konferencji, wystaw, spotkań itp. Pierwszy z nich to Ukraiński Instytut Badań nad Zagładą „Tkuma" z siedzibą w Dniepropietrowsku, kierowany przez dr. Ihora Szczupaka, drugi zaś to mieszczące się w Kijowie Ukraińskie Centrum Badań nad Zagładą pod kierownictwem dr. Anatolija Podolskiego.

Instytut Badań nad Zagładą „Tkuma" został założony w 1999 r., a jego pierwszym dyrektorem w latach 1999–2001 był dr Anatolij Podolskij. Instytut ten, noszący początkowo nazwę Centrum Naukowo-Oświatowe „Tkuma" („odrodzenie" w hebrajskim), był pierwszym państwowym ośrodkiem badawczo-edukacyjnym zajmującym się historią Żydów i Zagłady. W październiku 2012 r. Centrum „Tkuma" przekształcono w Ukraiński Instytut Badań nad Zagładą, przy czym

profil jego działalności pozostał bez zmian. Reorganizacja i nadanie nowej nazwy związane były z otwarciem Centrum „Menora" w Dniepropietrowsku, gdzie mieści się między innymi Muzeum Pamięci Żydów i Zagłady na Ukrainie. Dzisiaj nazwa „Tkuma" odnosi się tak naprawdę nie tylko do Instytutu Badań nad Zagładą, lecz obejmuje także Muzeum. Dyrektor Instytutu „Tkuma" dr. Ihor Szczupak pełni zarazem funkcję dyrektora Muzeum Pamięci Żydów i Zagłady na Ukrainie. Warto zatem przyjrzeć się działalności Instytutu „Tkuma" już po reorganizacji (2012–2014), ponieważ otwarcie Centrum „Menora" umożliwiło tej instytucji tworzenie nowych programów i poszerzenie dotychczasowej działalności.

Instytut „Tkuma" prowadzi programy edukacyjne, między innymi niezwykłą „akademię niedzielną", czyli odbywające się co miesiąc seminaria poświęcone „najciekawszym i najważniejszym kwestiom żydowskich dziejów w kontekście historii Ukrainy i świata"[1]. W latach 2012–2013 Instytut „Tkuma" zorganizował cykl wykładów i warsztatów na temat źródeł ksenofobii, uwarunkowań Zagłady oraz przyczyn konfliktów na tle religijnym. Od listopada 2012 do lutego 2014 r. w Instytucie wygłoszono trzynaście wykładów poświęconych rozmaitym zagadnieniom, takim jak Biblia, islam, chrześcijaństwo i judaizm, Żydzi w średniowiecznej Europie, inkwizycja, Żydzi i Kozacy, Żydzi przed rewolucją 1917 r. i Żydzi w czasie rewolucji październikowej, Żydzi w Imperium Rosyjskim itp. Tylko jeden z trzynastu wykładów dotyczył Zagłady: „Ideologiczne uwarunkowania Zagłady: judaizm i chrześcijaństwo"[2].

Kolejny projekt edukacyjny Instytutu „Tkuma" to Klub Historyczny w Dniepropietrowsku, pomyślany jako przestrzeń do spotkań w nieformalnej atmosferze dla zawodowych historyków i tych, którzy historią się interesują. Większość spotkań (w latach 2012–2013 odbyło się ich zaledwie pięć) była poświęcona problemowi pamięci historycznej Żydów i Ukraińców o Zagładzie. Kolejne inicjatywy ośrodka „Tkuma" realizowane w latach 2011–2012 to Klub Kulturoznawczy i Klub Inteligencji (zaledwie dwa spotkania w 2013 r. i ani jedno jak dotychczas w 2014 r.). Główne zagadnienia poruszane w ramach tych klubów to dialog kultur i pamięć o Zagładzie. Inne ważne tematy to mord w Babim Jarze oraz Sprawiedliwi wśród Narodów Świata[3]. Międzynarodowe Ekumeniczne Seminarium Młodzieżowe, które „Tkuma" organizuje co roku we współpracy z polskimi partnerami, można zaliczyć do głównych osiągnięć edukacyjnych Instytutu. Do udziału w tym seminarium „Tkuma" zazwyczaj zaprasza ocalałych z Zagłady, dysydentów oraz znane osoby, tematyka dotyczy zaś stosunków żydowsko-polsko-ukraińskich przed wojną i podczas Zagłady. „Tkuma" organizuje także lokalne cykle seminariów dla nauczycieli na temat Zagłady i tolerancji, konkursy na prace pisemne oraz debaty dla studentów i uczniów szkół średnich.

[1] http://tkuma.dp.ua/content/section/10/119/ (dostęp do wszystkich adresów internetowych 4 VIII 2014 r.).

[2] http://tkuma.dp.ua/content/view/750/119/.

[3] http://tkuma.dp.ua/content/category/10/80/119/.

Jeśli chodzi o programy badawcze, można zauważyć, że są one znacznie skromniejsze niż działania edukacyjne. W 2012 i 2013 r. z inicjatywy Instytutu „Tkuma" w Muzeum w Dniepropietrowsku odbyły się dwa międzynarodowe seminaria pod wspólnym tytułem „Pamięć o narodzie żydowskim i Zagładzie na Ukrainie". We wrześniu 2012 r. Instytut we współpracy z Żydowską Fundacją Ukrainy i innymi partnerami zorganizował w Kijowie międzynarodową konferencję „Pamięć historyczna o wojnie i Zagładzie". Z kolei w kwietniu 2013 r. był wraz z Narodowym Uniwersytetem Zaporoskim współgospodarzem konferencji poświęconej Żydom zaporoskim, podczas której tematyka Zagłady na Ukrainie pojawiła się w dyskusjach towarzyszących prezentacji referatów. Gdy się przyjrzeć bliżej konferencjom organizowanym przez Instytut „Tkuma", uwagę zwraca ich niezbyt imponująca liczba. Trzeba jednak oddać Instytutowi sprawiedliwość, ponieważ zorganizowanie międzynarodowej konferencji wymaga czasu i sporych nakładów finansowych, przeprowadzenie czterech konferencji w ciągu nieco ponad dwóch lat należy więc uznać za niebagatelne osiągnięcie.

Kolejna organizacja, której wkład w badania nad Zagładą na Ukrainie jest ogromny, to Ukraińskie Centrum Badań nad Zagładą. Powstało ono w Kijowie w 2002 r., a jego dyrektor dr Anatolij Podolskij był pierwszym naukowcem, który obronił pracę doktorską poświęconą Zagładzie na Ukrainie (1996). Centrum to „organizacja pozarządowa, założona wspólnie z Instytutem Badań Politycznych, Etnicznych i Narodowych im. Iwana Kurasa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy. Zajmuje się głównie badaniami i nauczaniem o Zagładzie"[4]. Instytucja ta prowadzi niezwykle szeroko zakrojoną działalność badawczo-naukową w dziedzinie studiów nad Zagładą.

Oferta Centrum obejmuje rozmaite programy edukacyjne, realizowane cyklicznie każdego roku w różnych krajach. Pierwszy z tych projektów edukacyjnych to Doroczny Studencki Konkurs Badawczo-Artystyczny: Historia i Lekcja Zagłady, który miał już w Kijowie trzynaście edycji[5]. Do udziału w konkursie można zgłaszać wszelkie prace studenckie poświęcone Zagładzie[6].

W ostatnich trzech latach Centrum we współpracy z Instytutem Yad Vashem w Jerozolimie i Euroazjatyckim Kongresem Żydów prowadziło co roku seminaria edukacyjne dla nauczycieli historii i nauk humanistycznych, poświęcone tematyce Zagłady. Organizuje też coroczne wyjazdy studyjne dla ukraińskich

[4] http://www.holocaust.kiev.ua/eng/.

[5] http://www.holocaust.kiev.ua/eng/.

[6] „Tkuma" we własnej wersji konkursu łączy tematy Zagłady i Wielkiego Głodu na Ukrainie w latach 1932–1933), natomiast UCHS traktuje Zagładę jako odrębne zagadnienie. Z jednej strony połączenie dwóch tragedii z historii Ukrainy może pomóc w jej zrozumieniu przez studentów Żydów i nie-Żydów oraz budowaniu wspólnych dziejów Żydów i Ukraińców. Z drugiej strony uczniowie zgłaszają więcej prac poświęconych tematyce Wielkiego Głodu, ponieważ temat ten jest gruntownie omawiany w szkołach średnich i wyższych. Jednocześnie Zagładzie nie poświęca się zbyt wiele uwagi w programie edukacji. Dlatego też uczniowie w swoich pracach zajmują się wyszukiwaniem paraleli między Zagładą a okresem Wielkiego Głodu.

nauczycieli i studentów, nie tylko do Yad Vashem, lecz także do Niemiec (od 2011 r.), Francji (od 2008 r.) i Polski (od 2004 r.). Ponadto przeprowadziło cykl lokalnych seminariów dla nauczycieli na Ukrainie[7].

W latach 2011–2014 Centrum zorganizowało również kilka projektów badawczych, debat i konferencji. W 2011 r. było współorganizatorem dwóch debat na Charkowskim Uniwersytecie Narodowym: „Problemy etniczne i polityczne w czasie drugiej wojny światowej na Ukrainie: interpretacje naukowe, pamięć historyczna" oraz „Żydzi w mozaice etnicznej na ziemiach ukraińskich w XIX–XXI w."[8]. 27 stycznia każdego roku w Kijowie odbywa się debata pt. „Upamiętnienie Zagłady a społeczeństwo ukraińskie: perspektywy badawcze i edukacyjne"[9]. Jednym z najważniejszych wydarzeń w ramach obchodów 70. rocznicy mordu w Babim Jarze była międzynarodowa konferencja „Babi Jar: historia i pamięć o masakrze", która odbyła się w Kijowie w dniach 24–25 października 2011 r.[10] Centrum zapewnia też wszystkim zainteresowanym tematyką Zagłady i praw człowieka artykuły i materiały naukowe[11], co również można uznać za działalność edukacyjno-badawczą.

Tym, co wyróżnia kijowskie Centrum spośród innych ośrodków, jest projekt badawczy „Ludobójstwo Romów (Cyganów) podczas okupacji Ukrainy (1941–1944): badania, nauczanie i upamiętnienie"[12]. Koordynatorem projektu jest pracownik Centrum, Michaił Tjagłyj. W ostatnim dziesięcioleciu także na Ukrainie podjęto badania na temat Romów, ich życia i zagłady w czasie drugiej wojny światowej[13]. Michaił Tjagłyj jest jednym z pierwszych naukowców, którzy zajęli się badaniem ludobójstwa Romów i do dziś pozostaje on czołowym ekspertem w tej dziedzinie na Ukrainie[14].

Poza dwoma głównymi ośrodkami podejmujących zagadnienie Zagłady należy wymienić dwie kolejne, których działalność przyczynia się także do rozwoju badań nad tym zagadnieniem. Pierwsza to Instytut Studiów Żydowskich w Ki-

[7] http://www.holocaust.kiev.ua/eng/.

[8] http://www.holocaust.kiev.ua/index.html.

[9] Zob. na przykład program VI Debaty, która odbyła się w 2013 r., http://www.holocaust.kiev.ua/eng/newse/memorial_day_english.pdf.

[10] http://www.holocaust.kiev.ua/eng/.

[11] http://www.holocaust.kiev.ua/index.html.

[12] http://romagenocide.com.ua/main/.

[13] Pierwsza publikacja na temat losu Romów (Cyganów) na Ukrainie podczas Zagłady to: Adam Aladar, Julija Zejkan, Jewhenija Nawrocka, *Biłyj kamin z czornyj katiwni. Holokost romiw Zakarpattija*, Użhorod: Widawnictwo Oleksandra Harkuszi, 2006.

[14] Najważniejsze badania: *Piereslіduwannija ta wbywstwa romiw na terenach Ukrajini u czasu Druhoj switowoj wijni. Zbirnyk dokumentiw, matieriałiw ta spohadiw*, red. Michaił Tjagłyj, Kyjiw: Ukrajińskij Centr Wywczennija Istorii Holokosta, 2013; Mikhail Tyaglyy, *Nazi Occupation Policies and the Mass Murder of the Roma in Ukraine* [w:] *The Nazi Genocide of the Roma Reassessment and Commemoration*, red. Anton Weiss-Wendt, New York–Oxford: Berghahn, 2013; Mikhail Tyaglyy, J. Piotrow, *Were the „Chingene" victims of the Holocaust? Nazi policy toward the Crimean Roma*, 1941–1944, „Holocaust and Genocide Studies" 2009, t. 23, nr 1, s. 26–53.

jowie, którym kieruje Julija Smilianskaja. Instytut został utworzony, „by badać i popularyzować wiedzę o przeszłości i teraźniejszości społeczności żydowskiej na Ukrainie. Instytut specjalizuje się w badaniu historii i kultury żydowskiej na Ukrainie oraz koordynuje działania naukowców w tej dziedzinie […] prowadzi około 30 projektów i programów. Wśród nich jest wiele projektów badawczych, szeroko zakrojony program historyczno-archiwalny, zbieranie materiałów z zakresu historii mówionej, opracowanie encyklopedii Żydów na Ukrainie, wystawy itp."[15]. Instytut realizuje ogromną liczbę inicjatyw edukacyjnych, takich jak wystawy i seminaria dla uczniów, studentów i nauczycieli. Warto zauważyć, że po wystawach przygotowanych przez jego pracowników oprowadzają wyłącznie przewodnicy przeszkoleni specjalnie na potrzeby dzieci i uczniów szkół średnich. Jako przygotowanie do zwiedzania wystawy dzieci mogą wziąć udział w seminariach na temat badań nad Zagładą. Nie będę tu opisywać wszystkich seminariów i wystaw[16], wymienię jedynie kilka najnowszych. W 2012 i 2013 r. Instytut Studiów Żydowskich zorganizował w Kijowie, Odessie i Charkowie cykl seminariów, skierowanych do nauczycieli szkół średnich oraz wykładowców akademickich, pod tytułem „Wystawa jako narzędzie edukacyjne". W ramach tego seminarium zaprezentowano trzy wystawy: „Anna Frank: lekcje historii", „Źródła tolerancji" oraz „Hołodomor – Zagłada – Gułag – trzy tragedie na ziemiach ukraińskich w XX w.: reżim totalitarny wobec narodu i jednostki". Wystawy te były prezentowane jako oddzielne projekty w różnych miastach Ukrainy. Ekspozycja „Anna Frank: lekcje historii" została tak opracowana, by za jej pomocą można było opowiedzieć Ukraińcom o tragedii Anny Frank, o jej dzienniku i o Zagładzie w ogóle. Wystawa „Źródła tolerancji" przedstawia próby ratowania Żydów podejmowane przez nie-Żydów w czasie Zagłady, a opowiedziane w niej zostały historie Sprawiedliwych wśród Narodów Świata, takich jak abp Andriej Szeptyckij czy rodzina Głagolewów, a także mniej znanych Ukraińców, którzy stawali w obronie praw człowieka, jak Petro Hryhorenko, walczący o prawa Tatarów krymskich[17]. Przybliża też postać Janusza Korczaka i dzieje prowadzonego przezeń sierocińca. Obie wystawy są pokazywane na Ukrainie od dziesięciu lat, niemniej są ciągle ważne i nadal budzą zainteresowanie. Ostatnia wystawa, „Hołodomor – Zagłada – Gułag – trzy tragedie na ziemiach ukraińskich w XX w.: reżim totalitarny wobec narodu i jednostki", została otwarta pod koniec 2009 r. W marcu 2013 r. Instytut Studiów Żydowskich przedstawił nowy projekt, „Tolerancja jako sposób na przetrwanie w XXI w.: dialog zabitych w XX w. z żyjącymi w XXI w. Próba zrozumienia", obejmujący seminaria dla nauczycieli szkół średnich i akademickich oraz szkolenie uczniów do oprowadzania po trzech wymienionych wystawach[18].

[15] http://www.judaica.kiev.ua/eng/indexEng.html.

[16] Zob. raport za 2011 r., http://www.judaica.kiev.ua/Reports/ot-11.htm; raport za 2012 r., http://www.judaica.kiev.ua/Reports/ot-12.htm.

[17] http://www.judaica.kiev.ua/Tolerantn/TolerNach.htm.

[18] http://www.judaica.kiev.ua/news%202014/project%20new.html.

Instytut prowadzi, jak wspomniałam, różne projekty badawcze. Należy tutaj wymienić przede wszystkim stworzenie zbiorów archiwalnych obejmujących dokumenty żydowskie i związane z Żydami. W archiwum Instytutu można znaleźć kolekcję antysemickich ulotek i plakatów propagandowych[19]. Kolejny historyczno-archiwalny projekt badawczy to „Ochrona dziedzictwa żydowskiego". W ramach tego projektu Instytut planuje opublikowanie książki i albumu artystycznego, pomyślanych „jako wprowadzenie do żydowskiego dziedzictwa kulturowego zniszczonego w czasach Zagłady i Gułagu"[20]. Celem innego projektu, zatytułowanego „Historia Zagłady na Ukrainie", jest stworzenie bazy danych obejmującej wszystkie znane materiały znalezione przez ukraińskich i zagranicznych naukowców, dotyczące historii Zagłady. Dwa kolejne projekty nawiązują do dziejów Galicji: „Rabini i księża katoliccy z Galicji Wschodniej podczas drugiej wojny światowej" oraz „Postawy miejscowej ludności Galicji Wschodniej podczas «ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej»"[21]. Oba są właściwie poświęcone zachowaniu miejscowej ludności w czasie Zagłady, choć każdy z nich skupia się na stosunkach między różnymi grupami etnicznymi, pierwszy na relacjach polsko-żydowskich, drugi – na stosunkach ukraińsko-żydowskich w tym okresie.

W ukraińskiej historiografii ostatnich lat daje się także zaobserwować coraz większe zainteresowanie badaniem świadków (*bystanders*). Projekt „Babi Jar: listy z frontu" ma na celu gromadzenie wszelkich informacji o tragedii w Babim Jarze i o Zagładzie, jakie pojawiają się w listach wysyłanych z frontu. Nie jest to nowy pomysł, podobne prace są prowadzone przez naukowców takich jak dr Leonid Smiłowicki w Izraelu czy rosyjskie Centrum Edukacji i Badań nad Zagładą w Moskwie (pod kierownictwem dr. Ilii Altmana)[22]. Jak widać, Instytut Studiów Żydowskich w Kijowie prowadzi szeroką działalność, przy czym badania nad Zagładą pozostają w centrum jego zainteresowań.

Kolejną instytucją wartą odnotowania jest Centrum Badań nad Historią i Kulturą Żydów Wschodnioeuropejskich pod dyrekcją Leonida Finberga. Oprócz działalności poświęconej ogólnie historii i kulturze żydowskiej Centrum prowadzi również projekty związane z badaniami nad Zagładą. Jednym z nich jest „Stróż brata mego" (2010–2011), realizowany przy wsparciu Claims Conference (projektem kierują dr Żanna Kowba i Anna Wasilczenko). Celem projektu było zebranie osobistych relacji osób mieszkających na terytorium Ukrainy w czasie Zagłady, które próbowały ratować Żydów. Autorkom zależało szczególnie na udokumentowaniu losów ludzi, którzy w konsekwencji podejmowanych przez siebie prób ratowania Żydów zostali zamordowani przez hitlerowców. Projekt obejmował prace archiwalne i zbieranie materiałów historii mówionej[23]. W la-

[19] http://www.judaica.kiev.ua/Arhivs/Collect.htm#fl.
[20] http://www.judaica.kiev.ua/eng/programs-Eng-06/hystory.htm#011.
[21] http://www.judaica.kiev.ua/eng/programs-Eng-06/hystory.htm#011.
[22] http://www.holocf.ru/books/47.
[23] http://ua.judaicacenter.kiev.ua/ru/ya-storozh-brata-svogo/.

tach 2010–2012 pracownicy Centrum pod osobistym kierownictwem dyrektora Finberga opracowali „Koncepcję i materiały na potrzeby Ogólnoukraińskiego Muzeum Historii i Kultury Żydów w Dniepropietrowsku", a następnie przygotowali wraz z Instytutem „Tkuma" otwarcie muzeum w październiku 2012 r.[24]

Kolejny projekt, zatytułowany „Dokumenty z archiwów rodzinnych", miał na celu zebranie osobistych archiwaliów z okresu od 1870 r. do lat pięćdziesiątych XX w. W Centrum udało się zgromadzić około 70 kolekcji obejmujących zdjęcia, listy, metryki, świadectwa szkolne, karty pracy i legitymacje wojskowe Żydów. Szczególne miejsce wśród tych dokumentów zajmuje kilka tysięcy listów wysyłanych z frontu i na front, a także z miejsc ewakuacji ludności cywilnej w czasie drugiej wojny światowej[25].

Należy zauważyć, że wszystkie ośrodki koncentrują się w znacznie większym stopniu na programach edukacyjnych niż na projektach badawczych. W najlepszym wypadku badania są scalone z projektem edukacyjnym, co widać na przykładach działalności Instytutu Studiów Żydowskich. Począwszy od lat 2007–2008, a szczególnie w ostatnich trzech latach, wszystkie wymienione ośrodki łączyły badania nad Zagładą z innymi tematami ukraińskiej historii, takimi jak Hołodomor (Wielki Głód) czy świat Gułagu, poszukując między nimi paraleli. Badania nad Zagładą mają zarazem wiele elementów wspólnych z innymi dziedzinami, w których ramach analizie poddawane są prawa człowieka, dialog między religiami, ludobójstwo czy dzieje i kultura Romów. Zagłada służy w nich zarówno jako przykład (dyskryminacja Żydów w kontekście praw człowieka oraz różnice między judaizmem a chrześcijaństwem w odniesieniu do dialogu międzyreligijnego) lub jako paradygmat porównawczy (w wypadku studiów romskich – zagłada Romów wobec zagłady Żydów, a w wypadku badań nad ludobójstwem – porównanie Zagłady z innymi przypadkami ludobójstwa w XX w.). Kolejna interesująca cecha, jaką możemy zaobserwować, to tendencja wspólna także dla instytucji europejskich, by nie skupiać się na historii Zagłady, lecz na pamięci o niej. Trend ten jest widoczny w tematach debat i seminariów.

Publikacje na temat Zagłady

Ukraiński Instytut Badań nad Zagładą „Tkuma" wydał w 2010 i 2011 r. cztery książki o charakterze edukacyjnym. Trzy z nich to podręczniki historii powszechnej dla szkół średnich (ich autorem jest Ihor Szczupak, dyrektor Instytutu „Tkuma")[26], natomiast czwarta dotyczyła źródeł antysemityzmu[27]

[24] http://ua.judaicacenter.kiev.ua/ru/vseukra%D1%97nskij-muzej-yevrejsko%D1%97-istori%D1%97-ta-kulturi/.

[25] http://ua.judaicacenter.kiev.ua/ru/category/listi-chasiv-drugo%D1%97-svitovo%D1%97-vijni/.

[26] http://tkuma.dp.ua/content/view/570/120/; http://tkuma.dp.ua/content/view/484/120/.

[27] http://tkuma.dp.ua/content/view/386/120/.

i zawierała napisane przez studentów bądź uczniów eseje poświęcone Zagładzie i tolerancji (wydana w 2010 r.)[28]. Od tamtej pory Instytut „Tkuma" opublikował serię kolejnych tytułów, między innymi *Iz istorii jewrejew Ukrainy* [Z dziejów ukraińskich Żydów] Semena Orljańskiego. Na publikację tę składają się artykuły o historii Żydów przed Zagładą, eseje i wspomnienia pisarzy, poetów, filozofów, artykuły metodologiczne, a także teksty poświęcone Zagładzie (eseje filozofów, krótki przegląd konferencji tematycznych i omówienia prac zagranicznych naukowców)[29], w tym wspomnienia ocalałych bądź świadków. Tom czwarty podzielony został na cztery rozdziały, poświęcone takim tematom jak: świadectwa mordów na terytoriach okupowanych, ewakuacje, próby ratowania i wojna[30]. Z kolei tom piąty oprócz czterech rozdziałów podejmujących analogiczną tematykę, zawiera dodatkowy rozdział, omawiający świadectwa okupacyjne[31]. Wprawdzie sam zamysł publikacji wspomnień jest jak najbardziej chwalebny, powinien jednak być realizowany w sposób gwarantujący wysoki poziom i stosowną redakcję. Niestety, od 1991 r. prawie wszystkie wspomnienia o Zagładzie są publikowane bez przypisów, wyjaśnień i jakiegokolwiek aparatu krytycznego. Dlatego takie wspomnienia giną wśród innych publikacji i nie trafiają do obiegu naukowego. Osobną grupę publikacji stanowią monografie i badania na temat drugiej wojny światowej i Zagłady. W latach 2011–2014 nakładem Instytutu „Tkuma" ukazały się cztery takie pozycje. Jedna z nich jest poświęcona masakrze w Babim Jarze; książka ta opiera się na niemieckich dokumentach zebranych przez badacza z Charkowa, Aleksandra Krugłowa[32]. Od czasu do czasu na Ukrainie ukazują się nowe publikacje o Babim Jarze – największej tragedii Żydów ukraińskich i radzieckich. Kolejna monografia, która nawiązuje do dyskusji wokół Zagłady i wydarzeń w Babim Jarze, a także wielu innych kwestii istotnych przed wojną, w toku działań wojennych i po ich zakończeniu, jest *Torknutys istorii* [Dotknij historii], autorstwa Jurija Szapowała[33]. W 2013 r. Instytut „Tkuma" wydał również zbiór artykułów słynnego badacza Ilii Kabanczyka. Jeździł on do różnych małych miast (dawnych sztetli), szukając miejsc, gdzie podczas Zagłady odbywały się egzekucje, by zabiegać o ich upamiętnienie pomnikami. Zbierał również wywiady z oca-

[28] *Uroki istorii – uroki etnicznoj ta relihijnoj tolerantnosti. Zbirka statiej uczniw ta studentiw*, Dniepropietrowsk: Centr „Tkuma": 2010.

[29] Semen F. Orljanskij, *Iz istorii jewrejew Ukrainy. Sbornik statiej*, t. 6, Dniepropietrowsk: Centr „Tkuma", „Lira", 2011; *idem*, *Iz istorii jewrejew Ukrainy. Sbornik statiej*, t. 7, Dniepropietrowsk: Centr „Tkuma", „Lira", 2013.

[30] *Widrodżennja pamiati. Spohady swidkiw ta żertw Holokostu*, t. 4, Dniepropietrowsk: Centr „Tkuma", 2011.

[31] *Widrodżennja pamiati. Spohady swidkiw ta żertw Holokostu*, t. 5, Dniepropietrowsk: Centr „Tkuma", 2012.

[32] Aleksandr Krugłow, *Tragedija Babjego Jara w niemieckich dokumientach*, Dniepropietrowsk: Centr „Tkuma", „Lira", 2011.

[33] Jurij Szapowal, *Torknutys istorii*, Kyjiw: „Lira" i „Tkuma", 2013.

lałymi i świadkami, a następnie wykorzystywał te materiały w swojej pracy edukacyjnej[34].

Opublikowane materiały konferencyjne także są ciekawe i wpisują się we współczesną historiografię Zagłady. W latach 2011–2014 Instytut „Tkuma" wydał cztery tomy zatytułowane *Zaporożskije jewrejskje cztenija* [Pisma Żydów zaporoskich]. Na szczególną uwagę zasługują zamieszczone tam teksty dotyczące Zagłady w Mikołajowie, tamtejszej prasy okupacyjnej, a także mikołajowskich Sprawiedliwych wśród Narodów Świata i świadków Zagłady[35]. W wydawnictwie tym omówione zostały także dwa inne zagadnienia: kolaboracja z hitlerowcami[36] i obraz Zagłady w filmach[37]. W 2011[38] i 2013 r.[39] nakładem Instytutu „Tkuma" ukazały się materiały z dwóch konferencji w Żytomierzu. Pierwsza z nich odbyła się w 2010 r., a jej druga część poświęcona była problematyce Zagłady, Wielkiego Głodu oraz stosunków między grupami etnicznymi i tolerancji. Przedmiotem dyskusji panelowej podczas tej konferencji były następujące kwestie: aspekty filozoficzne i polityczne ludobójstwa i tolerancji, ratowanie Żydów i badania nad Zagładą w Żytomierzu (historia Zagłady i ruchu oporu), Mikołajowie (historia Zagłady) i Charkowie (kolaboracja miejscowej ludności z nazistami). Druga konferencja odbyła się w 2011 r. Sekcja poświęcona badaniom nad Zagładą prezentowała się znacznie skromniej pod względem liczby referatów. Badacze analizowali świadectwa ocalałych, los Żydów w czasie okupacji Krymu i ich uczestnictwo w ruchu partyzanckim oraz przypadki niesienia im pomocy. Sporo tekstów interesujących z punktu widzenia ukraińskiej historiografii Zagłady znalazło się w materiałach Międzynarodowej Konferencji Naukowo-Praktycznej zatytułowanej „Pamięć historyczna o wojnie i Zagładzie",

[34] Ilia Kabanczyk, *Zarubki na pamjati. Zbornik statej po istorii Holokosta*, Dniepropietrowsk, 2013.

[35] Natalia Suhacka, *Holokost na Mykołajiwszczyni* [w:] *Zaporożskije jewrejskije cztenija. Dokłady i soobszczenija*, Dniepropietrowsk: Centr „Tkuma", 2012; Olena Hrynewycz, *Okupacijna presa Mykołajiwszczyny (1941–1944)* [w:] *ibidem*; Natalia Suhacka, *„Prawiedniki narodow mira" Nikołajewszczinie* [w:] *Zaporożskije jewrejskije cztenija. Dokłady i soobszczenija*, Dniepropietrowsk: Centr „Tkuma", 2013; Ludmyła Taszłaj, Holokost na *Mykołajiwszczyni* oczyma swidkiw [w:] *ibidem*.

[36] Władimir Orljanskij, *Istoriografija kołłaboracyonizma w Ukrainie i „Jewriejskij wopros"* [w:] *Zaporożskije jewrejskije cztenija. Dokłady i soobszczenija*, Dniepropietrowsk: Centr „Tkuma", 2012.

[37] Semen Belman, *Tiema Chołokosta na sowietskom i rossijskom ekranie* [w:] *ibidem*.

[38] *XX stolittja – etnonacionalnyj wymir ta problemy Holokostu: zbirnyk naukowych prac za materiałamy naukowo-praktycznoj konferencji* [Żytomierz, 22–23 X 2010 r.], Dniepropietrowsk: Centr „Tkuma", 2011.

[39] *Switowi wijny XX solittja ta istoryczna pamiat: zbirnyk naukowych prac za materiałamy naukowo-praktycznoj konferencji* [Żytomierz, 11–12 XI 2011 r.], Dniepropietrowsk: Instytut „Tkuma", 2013.

która odbyła się w Kijowie 28–30 września 2012 r.[40] Prelegenci reprezentowali wiele krajów, w tym Ukrainę, Rosję, Austrię i Niemcy, a ich referaty poświęcone były różnym aspektom Zagłady, w tym budowaniu pamięci historycznej na Ukrainie, w Armenii i w Europie, a dokładniej miejscu Zagłady w dyskursach narodowych. Wśród wykładów można wymienić następujące: Dieter Pohl, „Zagłada i pamięć o Zagładzie w Europie i na Ukrainie"; Garnik Momdjian, „Żydowska społeczność Armenii i pamięć o Zagładzie"; Oksana Sałata, „Zagłada w pamięci historycznej narodu ukraińskiego". Wystąpienie Dietera Pohla dotyczyło sytuacji geopolitycznej Ukrainy w czasie drugiej wojny światowej, specyfiki Zagłady na Ukrainie i problemów związanych z oszacowaniem liczby żydowskich ofiar. Garnik Momdjian mówił o życiu społeczności żydowskiej w Armenii. Oksana Sałata analizowała historiografię Zagłady na Ukrainie, a w drugiej części referatu skupiła się na kwestii ratowania Żydów w czasie Zagłady i próbie upamiętnienia przeszłości podjętej w wiosce położonej w obwodzie kijowskim. Pozostałe referaty traktowały o badaniach regionalnych. Prelegenci analizowali różne aspekty Zagłady w Bukowinie, Mikołajowie, na południu Komisariatu Rzeszy Ukraina, a także w Nowogródku (w czasie wojny w Komisariacie Rzeszy Wschód, obecnie Białoruś) i Rostowie nad Donem (Rosja)[41].

Szczególną uwagę należy zwrócić na wydawane periodyki. Pod egidą Instytutu „Tkuma" ukazuje się czasopismo „Problemy istorii Holokostu" (wydawca podaje ten tytuł w języku angielskim jako „Holocaust Studies" [Badania nad Zagładą]). Numery piąty (2010) i szósty (2012) zawierają interesujące informacje. Stosunki między grupami etnicznymi, tj. między Żydami a Polakami, Niemcami a Żydami oraz Polakami, Niemcami a Sowietami etc., zajmują znaczną część numeru piątego. W tomie tym znajdziemy również przegląd zachodniej historiografii Zagłady, w tym litewskiej, włoskiej, polskiej i innych, a także omówienie konferencji[42]. Numer szósty jest podzielony na dwie części: pierwsza obejmuje badania na temat nazistowskiego antysemityzmu, obozów koncentracyjnych, oporu żydowskiego i studium Zagłady w Woroszyłowgradzie. Druga część zawiera materiały z konferencji „Sprawiedliwi – ratujący życie: doświadczenie historyczne", która odbyła się we Lwowie 17–19 maja 2011 r. W części tej omówiono również postawę Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów wobec Żydów, a także takie kwestie jak: ratunek jako forma oporu, postawy Niemców czy sytuacja ratujących[43]. Nie ulega wątpliwości, że wydawanie regularnie ukazującego się pisma naukowego odgrywa wielką rolę w ukraińskich badaniach nad Zagła-

[40] *Materiały Miżnarodnoj naukowo-praktycznoj konferencji „Istoryczna pamiat pro wijnu ta Holokost"* [Kijów, 28–30 IX 2012 r.], Dniepropietrowsk: Centr „Tkuma", 2013.

[41] Materiały konferencyjne w formacie pdf: http://www.holocf.ru/Editor/assets2/2013_03_25_Materials_ITF_Conf%20(2).pdf.

[42] „Problemy istorii Holokostu. Naukowyj żurnał" (Dniepropietrowsk) 2010, nr 6. Więcej o tekście w: Władimir Mosjakow, *Problemy istorii Xhołokosta na stranicach naucznogo żurnała „Tkuma"* [w:] *Materiały Miżnarodnoj naukowo-praktycznoj konferencji „Istoryczna pamiat…".*

[43] „Problemy istorii Holokostu. Naukowyj żurnał" 2013, nr 6.

dą, publikacja ta ma jednak wiele słabych stron. Większość tekstów piszą ci sami autorzy (Faina Winokurowa, Ihor Szczupak, Siergiej Szpagin i Aleksander Krugłow), a artykuły zagranicznych autorów są tłumaczeniami ich starych tekstów z innych pism i konferencji (Aharon Weiss, Dan Michman).

Centrum Badań nad Zagładą publikuje również materiały edukacyjne i naukowe. Wśród publikacji edukacyjnych i metodycznych mogę wskazać tylko dwie. Pierwsza to zbiór tekstów napisanych w latach 2006–2009 przez uczniów na temat Zagłady, opublikowany przez Centrum w 2010 r.[44], a druga to podręcznik dla nauczycieli pod tytułem „Historia Zagłady: edukacja i pamięć", wydany w 2012 r.[45] Od 2010 r., po trzyletniej przerwie, Centrum znowu wydaje ważne materiały naukowe. Dwie książki, które miały ogromny wpływ na dalsze badania nad Zagładą prowadzone obecnie w Europie i Stanach Zjednoczonych, zostały przetłumaczone przez Centrum i opublikowane w języku ukraińskim. Są to monografie Omera Bartova, *Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine* [Wymazani. Ślady żydowskiej Galicji na dzisiejszej Ukrainie] (2007)[46], i Wendy Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* [Budowa nazistowskiego imperium i Zagłada na Ukrainie] (2005)[47]. Wendy Lower w swojej książce pokazuje z różnych perspektyw politykę hitlerowską w dystrykcie żytomierskim, Bartov zaś bada Zagładę w Galicji Wschodniej. Obie książki są poświęcone Ukrainie i, jak już wspomniałam, zostały udostępnione ukraińskim czytelnikom w 2010 r.[48] Ważna publikacja o Zagładzie Romów na Ukrainie w redakcji Michaiła Tjagłyjego ukazała się nakładem Centrum w 2013 r.[49] Książka składa się z trzech części: (1) ewidencji organów rządowych, okupacyjnych władz administracyjnych i aparatu bezpieczeństwa, administracji lokalnej i struktur pomocniczych, a także powojennych służb śledczych i organów wymiaru sprawiedliwości, (2) relacji ustnych złożonych przez ocalonych Romów i nie-Romów, którzy byli świadkami ludobójstwa Romów na okupowanej Ukrainie w latach 1941–1944, (3) tekstów napisanych przez zwycięzców sekcji „Praca przymusowa, prześlado-

[44] *Istorija i uroki Holokostu. Zbirnyk naukowo-doslidnich uczniwskich robit, 2006–2009*, Kyjiw: Ukrajińskij Centr Wywczennija Istorii Holokosta, 2010.

[45] *Istorija Holokostu: oswita ta pamiat. Posibnyk dlia wczytelja*, Kyjiw: Ukrajińskij Centr Wiwczennija Istorii Holokosta, 2012.

[46] Omer Bartov, *Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine*, Princeton: Princeton University Press, 2007.

[47] Wendy Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2005.

[48] Wendi Lauer, *Tworennija nacyostskoj imperji ta Holokost w Ukajini*, tłum. Jewgienij Rownyj, Serhij Kołomijec, Kyjiw: Ukrajińskij Centr Wywczennija Istorii Holokosta, 2010; Omer Bartow, *Sterti. Znykajuczi Slidy jerejiw Hałyczyny w suczasnij Ukrajini*, tłum. Serhij Kołomijec, Kyjiw: Ukrajińskij Centr Wywczennija Istorii Holokosta, 2010.

[49] *Pieresliduwannija ta wbywstwa romiw na terenach Ukrajini u czasu Druhoj switowoj wijni. Zbirnyk dokumentiw, matieriałiw ta spohadiw*, red. Michaił Tjagłyj, Kyjiw: Ukrajińskij Centr Wywczennija Istorii Holokosta, 2013.

wania i pogromy Romów na okupowanej Ukrainie, 1941–1944", odbywającej się w ramach trzynastego dorocznego konkursu na esej dla uczniów „Historia i lekcje o Zagładzie" (Kijów, maj 2013 r.)[50]. Ponadto Centrum opublikowało dwa zbiory materiałów konferencyjnych. Pierwsza konferencja odbyła się w Winnicy (21–22 listopada 2009 r.), pod tytułem „Zbrodnie reżimów totalitarnych na Ukrainie: perspektywy naukowe i edukacyjne". Materiały, opublikowane w 2012 r., zostały podzielone na dwie części: „Zbrodnie reżimów totalitarnych na Ukrainie", „Percepcja wydarzeń i zbrodni reżimów totalitarnych na Ukrainie". Pięć z dziewięciu artykułów dotyczyło hitlerowskiego reżimu okupacyjnego i Zagłady, a cztery – stalinowskiego terroru w latach trzydziestych XX w.[51] Materiały z kolejnej konferencji, pt. „Babi Jar: historia i pamięć o masakrze", która odbyła się w Kijowie w 2011 r., również ukazały się w 2012 r.[52]

Szczególne miejsce w historiografii Zagłady na Ukrainie zajmuje czasopismo naukowe „Holokost i suczasnist. Studji w Ukrajini i switi" [Zagłada i Współczesność. Badania na Ukrainie i na świecie], ukazujące się nakładem Ukraińskiego Centrum Badań nad Zagładą. W latach 2010–2014 wydano pięć numerów (pismo miało się ukazywać dwa razy do roku, ale ostatni numer wyszedł w 2012 r.). W czasopiśmie znajdziemy artykuły, dokumenty źródłowe, polemiki, recenzje książek, omówienie ważnych wydarzeń, przegląd nowości wydawniczych i bibliografię nowych badań nad Zagładą (ukraińskich i międzynarodowych). Pismo wydawane jest na wysokim poziomie, o czym świadczą nazwiska wielu publikujących w nim autorów, wśród których są eksperci w dziedzinie badań nad Zagładą o ugruntowanej pozycji, naukowcy z różnych krajów, takich jak: Ukraina, Białoruś, Mołdawia, Holandia, Rumunia, Polska, Niemcy, Macedonia, Szwecja, Norwegia, Stany Zjednoczone, Kanada i Izrael. Przykłady tematów badań publikowanych w czasopiśmie: Zagłada w prasie radzieckiej, badanie różnych aspektów Zagłady w Bukowinie, a zwłaszcza w Czerniowcach, obóz koncentracyjny Auschwitz-Birkenau, pamięć o Zagładzie oraz Zagłada w badaniach regionalnych[53]. Wysoki poziom naukowy czasopisma stanowi prawdziwy przełom nie tylko w historiografii Zagłady, lecz w ukraińskiej historiografii w ogóle.

Należy nadmienić, że Instytut Studiów Żydowskich w latach 2006–2007 był wyraźnie obecny na rynku wydawniczym (w latach 1994–2006 opublikował ponad pięćdziesiąt tytułów naukowych, opartych na źródłach, i beletrystycznych, z których dziesięć dotyczyło badań nad Zagładą lub judaistyki[54]). Od tego czasu

[50] http://www.holocaust.kiev.ua/eng/.

[51] *Materiały miżnarodnoj konferencyi „Złoczyny totalitarnych reżymiw w Ukrajini. Naukovyj ta oswitnij pogliad"* [Winnica, 21–22 XI 2009 r.], Kyjiw: Ukrajińskij Centr Wywczennija Istorii Holokosta i NIOD, 2012.

[52] *Babyn Jar: masowe ubywstwo i pamiat pro nioho. Materiały miżnarodnoj naukowoj konferencyi* [Kijów, 24–25 X 2011], Kyjiw: Ukrajińskij Centr Wywczennija Istorii Holokosta, 2012.

[53] Wszystkie numery pisma można znaleźć na stronie Centrum: http://www.holocaust.kiev.ua/eng/.

[54] http://www.judaica.kiev.ua/Books.htm.

Instytut zawiesił działalność wydawniczą, nie mamy więc żadnych nowych publikacji do analizy.

Warto zwrócić uwagę na wydawnictwo „Duch i Litera", założone w 1992 r. i współpracujące z kilkoma ośrodkami badawczymi Akademii Kijowsko-Mohylańskiej[55]. Jednym z jego redaktorów jest Leonid Finberg, dyrektor Centrum Badań nad Historią i Kulturą Żydów Wschodnioeuropejskich. Efektem działalności Centrum i wydawnictwa jest opracowanie i opublikowanie sporej liczby książek (w kategoriach ukraińskich)[56]. Część oferty stanowią przekłady monografii i zbiorów esejów znanych historyków i filozofów. Wśród tych publikacji na uwagę zasługuje przede wszystkim tłumaczenie na język ukraiński książki Hannah Arendt *Eichmann w Jerozolimie. Rzecz o banalności zła* z przedmową izraelskiego dziennikarza Amosa Elona[57]. W 2012 r. na język ukraiński została z kolei przetłumaczona biografia Janusza Korczaka, napisana na podstawie jego pamiętnika przez znaną polską pisarkę i publicystkę Joannę Olczak-Ronikier[58]. Monografia ks. Patricka Desbois *Porteur de Mémoires* (Michel Lafon, 2007; reedycja Flammarion, 2009) została udostępniona po ukraińsku w 2011 r. Jest to bardzo ważny przekład, ponieważ badania w nim opublikowane opierają się na relacjach ustnych o Zagładzie zebranych przez zespół na terytorium Ukrainy, Białorusi i Mołdawii, a także w Polsce i Rosji[59]. Kolejne tłumaczenie to książka Michela Mazora, który zebrał świadectwa ocalałych z getta warszawskiego osób pochodzenia ukraińskiego. Pierwsze wydanie tej książki, *The Vanished City: Everyday Life in the Warsaw Ghetto* [Zniszczone miasto: życie codzienne w getcie warszawskim], ukazało się w 1994 r., a dopiero w 2010 r. przetłumaczono ją na język ukraiński[60]. Dwa kolejne świadectwa zostały wydane przez Centrum Badań nad Historią i Kulturą Żydów Wschodnioeuropejskich i wydawnictwo „Duch i Litera" w 2011 r. Pierwsze z nich to relacja (dziennik) Janiny Heszeles, ocalałej z obozu na Janowskiej[61]. Pierwsze wydanie jej pamiętnika w języku polskim ukazało się w Polsce tuż po wojnie, w roku 1946. Na Ukrainie został on opublikowany

[55] http://ru.duh-i-litera.com/about/.

[56] Różne publikacje Centrum Badań nad Historią i Kulturą Żydów Wschodnioeuropejskich oraz wydawnictwa „Duch i Litera" można znaleźć na ich stronie internetowej: http://ru.duh-i-litera.com/ http://ua.judaicacenter.kiev.ua/ru/catalogue_of_publications/.

[57] Channa Arendt, *Banalnist zła. Sud nad Ajchmanom w Jerusalymi*, tłum. Anton Kotenko, Kyjiw: „Duch i Litera", 2013. Pierwsze wydanie *Banalności zła* po angielsku ukazało się w 1963 r., natomiast ukraińskie tłumaczenie powstało na podstawie wydania Penguin Classics z 2006 r.

[58] Joanna Olczak-Roniker, *Janusz Korczak. Storinkamy biohrafii*, tłum. Andrij Pawłyszyn, Kyjiw: „Duch i Litera", 2012.

[59] Patrik Debua, *Chranitiel spohadiw. Krywawymy slidamy Holokostu*, Kyjiw: „Duch i Litera", 2011. Krótką recenzję tej książki napisała Iryna Skłonina: http://krytyka.com/ua/reviews/khranytel-spohadiv-kryvavymy-slidamy-holokostu.

[60] Miszel Mazor, *Znykłe misto. Swidczennija wiaznia Warszawskoho getto*, Kyjiw: „Duch i Litera", 2010.

[61] Janina Heszeles, *Oczyma dwanadcatyricznoj diwczynky*, Kyjiw: „Duch i Litera", 2011.

dopiero w 2011 r. Kolejna książka to świadectwo doktor psychiatrii Miny Deutsch, która urodziła się w Galicji i przeżyła Zagładę w Polsce i Austrii. Pierwsze wydanie jej relacji ukazało się w języku angielskim w Kanadzie w 1994 r. Obecnie książka dostępna jest również w języku ukraińskim na Ukrainie[62].

Poza publikacjami „Ducha i Litery" warto też wspomnieć o wydawnictwie „Krytyka", którego nakładem ukazały się tłumaczenia ważnych książek i monografii, w tym dotyczących badań nad Zagładą. Pierwszym z autorów jest holenderski historyk Karel C. Berkhoff i jego książka *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule* [Żniwa rozpaczy: życie i śmierć na Ukrainie pod rządami nazistów], która została pierwotnie opublikowana w języku angielskim w 2008 r.[63] Berkhoff nie tylko bardzo dobrze pokazuje w niej przebieg Zagłady w Komisariacie Rzeszy Ukraina, lecz wyjaśnia także zawiłości stosunków społecznych i narodowych w życiu codziennym podczas wojny na Ukrainie. W 2011 r. „Krytyka" wydała wznowienie zbioru esejów Jarosława Hrycaka *Strasti za nacjonalizmom. Stara istorija na nowyj ład* [Pasja do nacjonalizmu. Stara historia na nowy sposób], w którym autor podejmuje próbę analizy ukraińskiej pamięci zbiorowej dotyczącej najważniejszych bolesnych aspektów historii Ukrainy, w tym Zagłady. Autor kreśli paralele między tworzeniem i wykorzystaniem pamięci zbiorowej o Wielkim Głodzie na Ukrainie z lat 1932–1933 i o Zagładzie[64]. Czasopismo „Krytyka" można uznać za jeden z głównych tytułów (obok „Zagłady i Współczesności"), w którym badacze podnoszą kontrowersyjne kwestie, także te dotyczące Zagłady. W latach 2010–2014 dyskusja o ukraińskiej pamięci zbiorowej na temat drugiej wojny światowej i Zagłady stała się bardzo popularna wśród badaczy i publicystów. Poza Hrycakiem miejsce Zagłady w tym dyskursie badał historyk dr Władysław Hrynewycz[65]. Należy podkreślić, że polemika na łamach „Krytyki" w 2010 r. dotyczyła głównie OUN (Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów), UPA (Ukraińskiej Powstańczej Armii) i Stepana Bandery. W debacie udział wzięli amerykańscy i kanadyjscy historycy, tacy jak Timothy D. Snyder, Zenon E. Kohut, John-Paul Himka, a także historycy ukraińscy – Andrij Portnow, Wołodymyr Kułyk i Witalij Nachmanowycz[66]. Oprócz tekstów polemicznych „Krytyka" publikuje recenzje książek dotyczących

[62] Mina Dojcz, *Istoria Miny. Spohady likaria pro Holokost*, Kyjiw: „Duch i Litera", 2011

[63] Karel Berkhoff, *Żnywa rozpaczu. Żyttja i smiert w Ukajini pid nacystskoju władoju*, Kyjiw: Krytyka, 2011.

[64] Zob. Jarosław Hrycak, *Holokost i Hołodomor: wykłyky kołlektywnij pamiati*), „Krytyka", luty 2011, R. 15, nr 1–2 (159–160).

[65] Władysław Hrynewycz, *Wijna za wijnu*, „Krytyka", czerwiec 2012, R. 16, nr 6 (176).

[66] Zob.: Timothy Snyder, *Faszistskyj gieroj u demokratycznomu Kyjiewi*, „Krytyka", marzec–kwiecień 2010, R. 14, nr 3–4 (149–150); Zenon Kohut, John-Paul Himka, *Ukrajinisty ta Bandera: rozbiżni pogliady*, *ibidem*; Wołodymyr Kułyk, *Nieunyknyj Bandera*, *ibidem*; Andrij Portnow, *Kontekstualizacyja Stepana Bandery*, *ibidem*; ciąg dalszy dyskusji: Anatolij Rusnaczenko, *Symwol i joho krytyki*, „Krytyka", październik 2010, R. 14, nr 9–10 (155–156); Witalij Nachmanowycz, *Ne lisze pro Banderu…*, *ibidem*.

Zagłady. Praca amerykańskiego naukowca Timothy D. Snydera *Skrwawione ziemie*[67] wywołała w 2011 r. kolejną debatę na łamach tego czasopisma. Komentarze i recenzje badań Snydera napisało wielu naukowców[68]. Poza monografią Snydera na łamach „Krytyki" zrecenzowana została także książka Johna-Paula Himki *Ukrainians, Jews and the Holocaust: Divergent memories* [Ukraińcy, Żydzi i Zagłada: odmienne pamięci][69].

Problematykę stosunków polsko-ukraińsko-żydowskich[70], Zagłady i OUN[71] podejmuje także niezależny kulturoznawczy magazyn „Ї" [Ji]. Czasopismo to skupia się jednak raczej na relacjach ukraińsko-polskich i aspektach kulturalnych historii miast, obejmujących bez wątpienia historię i kulturę żydowską. Natomiast Zagłada była jedynie pobocznym tematem spośród kwestii poruszanych na łamach tego pisma w latach 2010–2014.

Warto wspomnieć o internetowym magazynie „historians.in.ua" (został on uruchomiony w 2012 r.)[72]. Witrynę redagują historycy: dr Wołodymyr Maslijczuk (Charkowski Uniwersytet Narodowy im. Wasyla Karazina) i dr Andrij Portnow. Na ich zaproszenie „redaktor miesiąca" może samodzielnie wybierać prace naukowe, recenzje książek, eseje czy wywiady do publikacji na łamach magazynu internetowego. Przez ponad dwa lata strona zdobyła popularność i stała się prestiżowym miejscem, gdzie warto zamieszczać teksty naukowe i publicystyczne. Redakcja jest szczególnie zainteresowana problematyką historii, kultury, stosunków międzynarodowych i innych kwestii dotyczących Ukrainy. Ponadto witryna otwiera swoje łamy dla autorów ukraińskich i zagranicznych, którzy mogą tam publikować swoje materiały i polemiki. Dlatego też czytelnik znajdzie tam informacje o najważniejszych publikacjach naukowych z dziedziny historii, opublikowanych nie tylko na Ukrainie, lecz także w innych krajach. Wszystkie materiały publikowane są głównie w języku ukraińskim i rosyjskim, choć można znaleźć też eseje w języku angielskim. Kilka publikacji jest poświęconych badaniom nad Zagładą, są wśród nich zawiadomienia o konferencjach,

---

[67] Timothy Snyder, *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*, New York: Basic Books, 2010 [wyd. polskie: *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, tłum. Bartłomiej Pietrzyk, Warszawa: Świat Książki, 2011 – przyp. red.].

[68] Wołodymyr Riżkowskij, *Jak zrobleno „bladlends"?*, „Krytyka", marzec 2011, R. 15, nr 3–4 (161–162); John-Paul Himka, *Istoria Kriwawszczyny ta liky wid pamiati*, „Krytyka", maj 2011, R. 15, nr 5–6 (163–164); Andrij Portnow, *Muczenska smiert miljoniw i perspektywy teoretycznoj refleksji*, „Krytyka", wrzesień 2011, R. 15, nr 7–8 (165–166).

[69] John-Paul Himka, *Ukrainians, Jews and the Holocaust: Divergent memories*, Saskatoon: Heritage Press, 2009. Zob. Natalia Łaas, http://krytyka.com/ua/reviews/ukrainians-jews-and-holocaust-divergent-memories.

[70] Leonid Zaszkilniak, *Wołyń, Hałyczyna. Supereczky dowkoła ukrajinsko-polskich stosunkiw u roki II swiatowij wijny*, „Ї" 2013, nr 74: *Wołyń 1943*; Jan Piekło, *Wołyń, Jedwabne, Bosnia: złoczyn miż susidamy*, *ibidem*.

[71] Ola Hnatiuk, *Wijna w wijni. UPA i AK bez wozweliczenija i paplużenija*, *ibidem*.

[72] http://historians.in.ua/index.php/pro-nas.

na których poruszana jest problematyka drugiej wojny światowej i Zagłady, oraz sprawozdania z ich obrad[73]. Najważniejsze miejsce zajmują dyskusje na temat pamięci o Zagładzie na Ukrainie, w Rosji i innych krajach. Niedawny tekst Nikołaja Kołosowa jest poświęcony debacie na temat pamięci o drugiej wojnie światowej i Zagładzie przeprowadzonej w rosyjskiej Dumie i nowym prawom, które Duma próbuje uchwalić[74]. Ważny jest artykuł dr. Anatolija Podolskiego dotyczący społeczeństwa ukraińskiego w kontekście pamięci o Zagładzie – pamięci podzielonej – oraz przedstawiający próby upamiętnienia ofiar Zagłady[75]. Jeden z najciekawszych tekstów poruszających problem postrzegania Żydów w społeczeństwie ukraińskim ukazał się na stronie internetowej w grudniu 2012 r. Wynika z niego, że temat żydowski, w tym kwestia Zagłady, został całkowicie pominięty w pamięci historycznej Ukrainy; o Żydach niemal nigdy nie wspomina się w oficjalnym obiegu ani w przestrzeni publicznej[76].

Należy podkreślić, że na „historians.in.ua" publikowane są również prace badawcze. Na szczególną uwagę zasługują badania historyków z Uniwersytetu Narodowego im. Karazina w Charkowie, Iryny Skłokiny i Jurija Radczenki, poświęcone kolaboracji z hitlerowcami podczas Zagłady oraz pamięci radzieckiej[77]. Tekst innych charkowskich historyków z tej samej uczelni, Igora Dworki-

---

[73] http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/66-oleksandra-binert-babin-yar-masove-ubivstvo-i-pamyat-pro-nogo-zvit-pro-mizhnarodnu-konferentsiyu-u-kievi-2425-zhovtnya-2011-roku; http://historians.in.ua/index.php/ogoloshennya/216-vtoraia-myrovaia-voina-natsystskye-prestuplenyia-y-kholokost-na-terrytoryy-sssr-7-9-dekabria-2012-hoda-moskva-nauchnaia-konferentsyia; http://historians.in.ua/index.php/ogoloshennya/787-sbor-svedenyi-o-trudnostiakh-pry-dostupe-k-arkhyvnym-materyalam-sviazannykh-s-kholokostom-international-holocaust-remembrance-alliance; http://historians.in.ua/index.php/ogoloshennya/962-vosmaia-ezhehodnaia-mezhdunarodnaia-konferentsyia-studentov-aspyrantov-y-molodykh-uchenykh-kholokost-pamiat-y-preduprezhdenye-27-29-ianvaria-2014-h-h-moskva.

[74] Nikołaj Kolosov, *Pamiat w zakonie*, http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1127-nykolai-koposov-pamiat-v-zakone.

[75] Anatolij Podolskij, *Pamiat, jaka wona?*, http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/427-anatolii-podolskyi-pamiat-iaka-vona-rozdumy-pro-kulturu-pamiati-v-ukraini-na-prykladi-stavlennia-do-istorii-holokostu.

[76] Oleg Rostowcew, *O jewrejach – libo choroszo, libo niczego ili poczemu ukrainskie SMI izbiegajut jewrejskoj tiemy*, http://historians.in.ua/index.php/dyskusiya/504-oleh-rostovtsev-o-evreyakh-lybo-khorosho-lybo-nycheho-yly-pochemu-ukraynskye-smy-yzbehaiut-evreiskoi-temy.

[77] Zob: Jurij Radczenko, *Ukrainśka dopomiżna policija ta Holokost na teritoriji mista Charkowa (1941–1943)*, http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/256-yurii-radchenko-ukrainska-dopomizhna-politsiia-ta-holokost-na-terytorii-m-kharkova-1941-1943-rr; *idem*, *„My wypustili po nim wsie patrony": Ukrainische Hilfspolizei i Holokost na teritoriji general-becirka Charkow, 1941–1943*, cz. 1, http://historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/790-yuryi-radchenko-my-vypustyly-po-nym-vse-patrony-ukrainische-hilfspolizei-y-kholokost-na-terrytoryy-heneral-betsyrka-kharkov-1941-1943-hh-chast-1; cz. 2, http://historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/798-yuryi-radchenko-my-vypustyly-po-nym-vse-patrony-

na i Artema Charczenki, dotyczy miejsca, jakie Zagłada zajmuje w ukraińskich podręcznikach[78]. Na koniec chciałabym wspomnieć prowadzone przeze mnie badania pamięci ocalałych Żydów z Naddniestrza[79].

Jak wykazałam, temat Zagłady jest obecny w nieoficjalnych czasopismach. Warto teraz przyjrzeć się, jak wygląda sytuacja w przypadku oficjalnej ukraińskiej historiografii, którą reprezentuje przede wszystkim „Ukrajińśkyj istoryczнyj żurnał" [Ukraiński Magazyn Historyczny], wydawany przez Instytut Historii Ukrainy Państwowej Akademii Nauk Ukrainy co dwa miesiące. W 2010 r. na sześć numerów tylko jeden artykuł (autorstwa dr. Oleksija Honczarenki) dotyczył Zagłady, ze szczególnym naciskiem na ratowanie Żydów w Komisariacie Rzeszy Ukraina. Autor opisuje próby pomagania Żydom na podstawie zgromadzonych przez siebie materiałów archiwalnych, skupiając się na sposobach niesienia pomocy oraz na warunkach życia podczas okupacji[80]. Po przeczytaniu pierwszej części tego artykułu zauważyłam, że stara się on uzasadnić, dlaczego tak wielu Ukraińców nie próbowało ratować Żydów i współpracowało z hitlerowcami. Honczarenko porównuje w tym celu los Żydów z tym, który miał się rysować przed ludnością ukraińską na Ukrainie w bliskiej przyszłości: „nie ma podstaw, aby twierdzić, że ludność Ukrainy czekał inny, lepszy los niż Żydów, których w całości wymordowano jako pierwszych"[81]. Tym samym autor oświadcza, że Ukraińcy nie musieli ratować Żydów, lecz sami wymagali ratunku, gdyż czekała ich śmierć tak samo jak Żydów. Oznacza to również, że jeśli jakiś Ukrainiec pomagał Żydom, dokonywał tym samym rzeczy niezwykłej. Na krytykę zasługuje także skłonność autora do używania zwrotu „lokalna ludność i Żydzi" (nawet w tytule artykułu). Wskazywałoby to, że oddziela on Żydów od reszty i nie uważa ich za „miejscową ludność" Ukrainy, pomimo wielowiekowej obecności Żydów na tych ziemiach. Nie jest to zaskakujące, gdyż ukraińskie

ukrainische-hilfspolizei-y-kholokost-na-terrytoryy-heneral-betsyrka-kharkov-1941-1943hh-chast-2; Irina Skłokina, *Radianska polityka pamiati pro kolaboraciju periodu nacistśkoj okupacji jak instrumient nacijonalnoj polityky: rehionalnyj aspekt*, cz. 1, http://historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/749-iryna-sklokina-radyanska-polityka-pamyati-pro-kolaboratsiyu-periodu-natsystskoyi-okupatsiyi-yak-instrument-natsionalnoyi-polityky-rehionalnyy--aspekt-chastyna; cz. 2, http://historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/755-iryna-sklokina-radyanska-polityka-pamyati-pro-kolaboratsiyu-periodu-natsystskoyi-okupatsiyi-yak-instrument-natsionalnoyi-polityky-rehionalnyy-aspekt-chastyna-2.

[78] Ihor Dworkin, Artem Charczenko, *„Czy ce nasza istoria?". Holokost w sinteticznych pracach z istorii Ukrajini*, http://historians.in.ua/index.php/avtorska-kolonka/404-ihor-dvorkin-artem-kharchenko-chy-tse-nasha-istoriia-holokost-v-uzahalnenykh-pratsiakh-z-istorii-ukrainy.

[79] Anna Abakunowa, *Wyżiwanje jewrejew w zonie ruminskoj okupacji: interwiu z Cylej Aronownoj Krasner*, http://historians.in.ua/index.php/intervyu/274-anna-abakunova-vyzhyvanye--evreev-v-zone-rumynskoi-okkupatsyy-ynterviu-s-tsylei-aronovnoi-krasner.

[80] Oleksij Honczarenko, *Do pytannia pro uczast miscewogo nasielenja u poriatunku jewrejiw na teritoriji Reichskommissariatu Ukrajina (1941–1944)*, „Ukrajińśkyj istoryczнyj żurnał" 2010, nr 1 (490), s. 128–141.

[81] *Ibidem*, s. 130.

środowiska akademickie nigdy nie przyznały, że Romowie, Polacy, Niemcy, Żydzi etc. stanowili miejscową ludność Ukrainy. Wielu historyków twierdzi, że tak naprawdę Zagłada i ogólnie historia Żydów nigdy nie były częścią ukraińskiej historii, pamięci i historiografii narodowej. Można to zaobserwować na następującym przykładzie. Wydany w 2010 r. numer trzeci czasopisma poświęcony był 65. rocznicy zwycięstwa w wielkiej wojnie ojczyźnianej. W żadnym z ośmiu artykułów dotyczących czasów okupacji nie pojawiła się wzmianka na temat Zagłady czy Żydów[82]. Dla oficjalnej ukraińskiej historiografii Żydzi w czasie wojny nie istnieją. Numer ten zawiera sprawozdania z kilku konferencji na temat drugiej wojny światowej, ale w żadnym z nich nie wspominano o Żydach ani o ich eksterminacji. Przeanalizowałam 25 numerów pisma „Ukrajinśkyj istorycznyj żurnał", jakie ukazały się w latach 2010–2014, i udało mi się znaleźć jedynie pięć tekstów, w których Zagłada jest przedmiotem analizy lub choćby wzmianki. Jednym z nich jest omówiony właśnie artykuł Oleksija Honczarenki. Z kolei dr Oleksandr Łysenko w swoim tekście poświęconym badaniom historycznym nad drugą wojną światową we współczesnej Ukrainie opisuje wyłonienie się badań nad Zagładą jako niezależnej i rozwijającej się dziedziny badawczej[83]. Ukraiński uczony Witalij Nachmanowycz podejmuje problematykę historii, pamięci i upamiętniania w kontekście masakry w Babim Jarze. Podkreśla przy tym szczególną rolę, jaką Babi Jar odegrał w historii Zagłady i dziejach Ukrainy pod okupacją hitlerowską[84]. Autorzy dwóch kolejnych artykułów napomykają o wymordowaniu Żydów i Romów na Ukrainie[85] oraz życiu Żydów w czasie Zagłady na Białorusi[86], ale nie podejmują głębszej analizy żadnego z tych zagadnień. Temat Zagłady jest niemal zupełnie nieobecny w oficjalnej historiografii ukraińskiej, którą badałam na przykładzie pisma „Ukrajinśkyj istorycznyj żurnał".

Ukraińscy naukowcy rzadko publikują w zachodnich periodykach. Na potrzeby niniejszego artykułu przeanalizowałam dwa najważniejsze czasopisma: „Yad Vashem Studies" oraz „Holocaust and Genocide Studies". W numerach z lat 2010–2014 znalazłam tylko jednego ukraińskiego badacza. Jurij Radczenko (Charków) publikował w obu tych pismach teksty, w których analizował Zagładę w Charkowie. W „Holocaust and Genocide Studies" pisze on o ograniczaniu praw Żydów,

[82] „Ukrajinśkyj istorycznyj żurnał" 2010, nr 3 (492).

[83] Oleksandr Łysenko, *Doslidzennja istorii Druhij switowoj wijny u suczasnij Ukrajini. Osnowni tendencji ta perspektywy*, „Ukrajinśkyj istorycznyj żurnał" 2011, nr 4 (499).

[84] Witalij Nachmanowicz, *Babyn Jar. Istoria, suczasnist, majbutne? (Rozdumy do 70-riczja kyjiowskoj masakry 29–30 weresnia 1941)*, „Ukrajinśkyj istorycznyj żurnał" 2011, nr 6 (501), s. 105–121.

[85] Dmitro Wiedieniejew, Oleksandr Łysenko, *Religijni konfesji Ukrajini jak objekt operatywnoj rozrobki niemieckych i radianskych specsłużb (1943–1945)*, „Ukrajinśkyj istorycznyj żurnał" 2012, nr 4 (505).

[86] Jewhen Hreben, *Zachody okupacyjnoj władzy u socyalnij sferi na teritoriji Biłorusi (1941–1944)*, „Ukrajinśkyj istorycznyj żurnał" 2013, nr 4 (511).

konfiskacie mienia żydowskiego, a także o gettach i mordach na Żydach[87]. Wspomina o OUN, „która także próbowała, podobnie jak w innych regionach, przeniknąć do lokalnej policji pomocniczej"[88]. Szczególną uwagę Radczenko poświęca kolaboracji ukraińskich policjantów z hitlerowcami w Charkowie, odwołuje się przy tym do stworzonej przez Aleksandra Prusina klasyfikacji typów społeczno-psychologicznych wśród ukraińskich policjantów[89]. Kolejny artykuł Radczenki dotyczy ukraińskich policjantów służby pomocniczej w Charkowie i został opublikowany w „Yad Vashem Studies"[90]. W tym tekście autor w większym stopniu powołuje się na istniejącą historiografię, kontynuuje też analizę roli OUN w organizowaniu i sił policyjnych. Ponadto bada działalność policji pomocniczej w Charkowie i kreśli zbiorowy portret policji ukraińskiej tamże, powtarzając niektóre tezy z artykułu dla „Holocaust and Genocide Studies". Oprócz tekstów Radczenki w „Holocaust and Genocide Studies" od 1991 r. ukazały się tylko dwa artykuły ukraińskich badaczy – Michaiła Tjagłyjego[91] (historyka) i Eleny Iwanowej[92] (psycholog). W 2013 r. United States Holocaust Memorial Museum opublikowało również referaty wygłoszone podczas międzynarodowej konferencji „Zagłada na Ukrainie: nowe źródła i perspektywy", która odbyła się w Paryżu w 2007 r. W ramach tej publikacji ukazały się dwa raporty innych ukraińskich uczonych, historyka Anatolija Podolskiego[93] (artykuł o kolaboracji z hitlerowcami i ukraińskiej historiografii poświęconej temu zagadnieniu), oraz filozof Wiktorii Sukowatej[94]. Spośród innych czasopism można wymienić niemiecki magazyn „OstEuropa" oraz wychodzące w Kazaniu pismo „Ab Imperio". „OstEuropa" w latach 2010–2014 nie zamieściła ani jednego tekstu poświęconego Zagładzie, który byłby napisany przez ukraińskich autorów. Natomiast na liście publikacji znajdują się dwa artykuły o wojnie i polityce pamięci, autorstwa historyków z Dniepropietrowska (Andrija Portnowa i Tetiany Portnowej), a których treść jest bezpośrednio związana z Zagładą. W piśmie ukazał się także tekst na temat Żydów w Dniepropietrowsku, traktujący raczej o pamięci i obecnym rozwoju ży-

[87] Yuri Radchenko, *Accomplices to Extermination: Municipal government and the Holocaust in Kharkiv*, *1941–1942*, „Holocaust and Genocide Studies", zima 2013, t. 27, nr 3, s. 443–463.

[88] *Ibidem*, s. 446.

[89] *Ibidem*, s. 455.

[90] Yuri Radchenko, *„We emptied our magazines into them". Ukrainische Hilfspolizei and Holocaust in Generalbezirk Charkow, 1941–1943*, „Yad Vashem Studies" 2013, t. 41, nr 1, s. 63–98.

[91] Mikhail Tyaglyy, *The role of Anti-Semitic doctrine in German propaganda in the Crimea, 1941–1944*, „Holocaust and Genocide Studies", zima 2004, t. 18, nr 3, s. 421–459.

[92] Elena Iwanowa, *Ukrainian high school students understanding of the Holocaust*, „Holocaust and Genocide Studies", zima 2004, t. 18, nr 3, s. 402–420.

[93] Anatoly Podolsky, *Collaboration in Ukraine during the Holocaust: Aspects of historiography and research* [w:] *The Holocaust in Ukraine: New sources and perspectives. Conference presentations Center For Advanced Holocaust Studies United States Holocaust Memorial Museum*, Washington, DC: USHMM, 2013, s. 187–198.

[94] Viktoria Sukovata, *Teaching Holocaust and Genocide Studies in modern Ukraine: Problems and perspectives* [w:] *ibidem*, s. 199–209.

cia żydowskiego w tym mieście[95]. Sytuacja wygląda niemal tak samo w wypadku „Ab Imperio" z lat 2010–2014 – ukazał się tam tylko jeden artykuł na temat Zagłady napisany przez ukraińskiego autora, a był nim Jarosław Hrycak[96]. Tekst zawiera omówienie monografii Omera Bartova *Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine*, nie prezentuje jednak wyników żadnych badań.

Możemy zatem wyciągnąć wniosek, że publikacje poświęcone Zagładzie, które ukazują się na Ukrainie, są nader skromne w porównaniu z analogicznymi wydawnictwami dostępnymi w krajach Europy Zachodniej i Ameryki Północnej. Zaledwie kilku naukowców publikuje na ten temat w specjalistycznych czasopismach, a ich teksty nie przenikają do prasy głównego nurtu. Co więcej, badania nad Zagładą są niemal całkowicie nieobecne w oficjalnej historiografii ukraińskiej. Publikacje ukraińskich autorów w renomowanych zachodnich czasopismach należą do wyjątków.

Konkluzja

W latach 1999–2013 ukazało się kilka opracowań na temat ukraińskiej historiografii Zagłady[97], przybliżających rozwijającą się dziedzinę i dotyczących książek, które wówczas opublikowano na Ukrainie. Autorzy tych artykułów kreślili pozytywny obraz powstającej w tym okresie literatury przedmiotu, opisując ją w kategoriach prawdziwego osiągnięcia – być może dlatego, że w latach dziewięćdziesiątych XX w. i pierwszych latach nowego tysiąclecia historiografia Zagłady na Ukrainie była w powijakach. Jednak po ponad dwudziestu latach od odzyskania przez Ukrainę niepodległości uważam, że musi ona przejść gruntowną zmianę, również jakościową.

Przyznaję, że dziś byłabym znacznie mniej optymistyczna w formułowaniu ogólnych wniosków na temat przyszłości badań nad Zagładą na Ukrainie, niż

[95] Andrij Portnow, Tetiana Portnowa, *The „Jewish capital of Ukraine". Memory and the present in Dnipropetrovsk*, „OstEuropa" 2012, nr 10.

[96] Jarosław Hrycak, *Holokost po-prostomu*, „Ab Imperio" 2010, nr 1, s. 128–137.

[97] Anatolij Podolskij, *Doslidżennija z istorii Holokostu w suczasnyj ukrajińskij istoriografii. Nowi pidchody* [w:] *Katastrofa i soprotiwlenije ukrajińskoho jewrejstva (1941–1944)*, red. Ster Jelisawieckij, Kyjiw: Instytut politycznych i etnonacjonalnych doslidżen im. I.F. Kurasa NAN Ukrajiny, 1999, s. 26–37; Aleksandr Krugłow, *O sostojanii i perspektiwach issledowanija Holokosta na Ukrajinie* [w:] *Katastrofa jewropejskoho jewrejstwa pidczas druhoj switowoj wijny. Refleksji na meżi stolit. Zbirnyk naukowych prac*, Kyjiw: Instytut Judaistyki, 2000, s. 229–231; Anatolij Podolskij, *Doslidżennija problem antisemickoj propagandy w presi czasiw nacistśkoj okupacji w suczasnyj ukrainśkij istoriografii* [w:] *Naukowi zapysky. Zbirnyk*, Kyjiw: Instytut politycznych i etnonacjonalnych doslidżen im. I.F. Kurasa NAN Ukrajiny, 2006, s. 7–14; Ihor Szczupak, Anna Abakunowa, *Wywczenja Holokostu w Ukrajini*, „Problemy Holokostu" (Dniepropietrowsk) 2007, nr 4, s. 61–75; *eidem*, *Omówienia zagraniczne. Ukraina*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2007, nr 3, s. 458–465; Serhij Huzenkow, *Do pytannija pro misce temy Holokostu w ukrajińskij istoriografii* [w:] *Materiały Miżnarodnoj naukowo-praktycznoj konferencji „Istoryczna pamiat…"*; Podolsky, *Collaboration in Ukraine during the Holocaust…*, s. 187–198.

deklarowałam w 2007 r.[98] Nie ulega wątpliwości, że w ukraińskiej historiografii Zagłady nastąpił pewien postęp w okresie od 2010 r. Pomimo bardzo trudnej sytuacji ekonomicznej i politycznej najważniejsze ośrodki badań nad Zagładą i historią Żydów nadal istnieją i prowadzą działalność, a nawet poszerzają swoje wpływy, jak w wypadku Ukraińskiego Instytutu Badań nad Zagładą „Tkuma". Ośrodki te prowadzą nowe, ważne i ciekawe projekty dotyczące Zagłady (edukacyjne i badawcze), dzięki którym nie tylko Żydzi, ale wszyscy obywatele Ukrainy mogą poznać lepiej historię drugiej wojny światowej i stosunków ukraińsko-żydowskich w tym okresie, co przecież należy do historii Ukrainy. W pełni docenimy zasługi tych organizacji dla badań nad Zagładą, gdy zdamy sobie sprawę, że ośrodki te nie otrzymują żadnego dofinansowania od państwa, a udaje im się przetrwać dzięki sponsorom z Niemiec, Holandii, Szwecji, Francji i Izraela. Funkcjonowanie w takich warunkach nie jest łatwe, gdyż granty trudno pozyskać, a ośrodki te ciągle muszą szukać nowych źródeł finansowania i ubiegać się o dotacje. Sytuacja na rynku wydawniczym jest jeszcze trudniejsza, ponieważ ukraińskie oficyny narzucają wysokie koszty publikacji i często nie dysponują zespołem na odpowiednim poziomie merytorycznym, aby zagwarantować dobrą jakość produktu. Dlatego też ośrodki badań nad Zagładą i historią Żydów same opracowują materiały do publikacji i wydają je własnym sumptem, to zaś wymaga zwiększonych nakładów czasu i wysiłku. Na temat Zagłady ukazało się więc tylko kilka wartościowych pozycji, ale należy się cieszyć, że choć tyle udało się osiągnąć.

Poważnym problemem ukraińskiej historiografii Zagłady jest niewielki stopień wykorzystania istniejącej literatury przedmiotu i źródeł. Wielu uczonych najwyraźniej nie zadaje sobie trudu dotarcia do tekstów opublikowanych już w innych krajach, w wyniku czego powielają wcześniejsze ustalenia. Nie dbają o to, by efektem ich działań był produkt wartościowy merytorycznie. Istnieje kilka powodów, dla których mogło dojść do takiej sytuacji. Powód najważniejszy to – moim zdaniem – sposób myślenia większości tych badaczy. Zwykliśmy myśleć i pisać nasze artykuły tak, jak nas nauczono w ukraińskim środowisku akademickim, które właściwie powiela sowiecki model myślenia i pisania. Innym problemem jest metodologia, która jest zupełnie inna na Wschodzie i na Zachodzie. Na przykład metoda *case study* z perspektywy ukraińskich uczonych nie wygląda poważnie, w ich przekonaniu nie można zbudować teorii na podstawie zaledwie pojedynczego przypadku. Dla uczonych z Ukrainy jest to zbytnie zawężenie problemu, natomiast w zachodniej historiografii ta metoda badawcza jest stosowana z powodzeniem. Ostatni, choć co najmniej równie poważny problem to brak krytycyzmu w środowisku naukowym Ukrainy. Redaktorzy czasopism nie mają konkretnych kryteriów kwalifikowania artykułów do druku. Wystarczy mieć wyrobione nazwisko w pewnych kręgach naukowych i posiadać tytuł doktora nauk, a można opublikować nawet bardzo słabe prace, gdyż i tak zostaną one przyjęte. Ukraiń-

[98] Zob. Szczupak, Abakunowa, *Wywczenja Holokostu w Ukrajini*, s. 70–71.

skie środowisko jest w stanie zaakceptować niemal wszystko: kiepski styl, niezweryfikowane dane, a nawet plagiat (np. historyk Andrij Portnow wielokrotnie pisał o tym w swoich blogach i artykułach). Powtarzam jeszcze raz, że nie wszyscy ukraińscy uczeni reprezentują taki sposób myślenia, ale wielu z nich, zwłaszcza tych, którzy nie są obeznani z zachodnią historiografią, powiela ten model.

Głównym problemem ukraińskiej historiografii Zagłady jest nieznajomość języków obcych. Tylko kilku uczonych zna inne języki niż ukraiński i rosyjski na poziomie pozwalającym przynajmniej na czytanie i zrozumienie materiałów w swojej dziedzinie. Wielu ludzi, którzy czytają niniejszy artykuł, zapewne się ze mną nie zgodzi i przytoczy przykłady licznych badań, przeprowadzonych przez ukraińskich uczonych i opartych na źródłach zagranicznych napisanych w różnych językach. Można zauważyć, że ukraińscy autorzy, którzy publikują swoje materiały w krajach innych niż Ukraina i Rosja, należą do elity i stanowią mniejszość. Odwiedzając dowolny uniwersytet (być może z wyjątkiem Lwowa i Kijowa), w instytucie historii znajdziemy nie więcej niż 1–2 osoby z dobrą znajomością języka obcego. Ukraińscy historycy nie mają dostępu do kursów języków obcych i dlatego nie są w stanie korzystać z innej literatury niż ukraińska i rosyjska. Tymczasem prowadzenie działalności naukowej (nie tylko w dziedzinie badań nad Zagładą) wymaga obecnie znajomości co najmniej języka angielskiego. Jak więc ukraińska historiografia Zagłady może się rozwijać bez uwzględnienia zachodniej historiografii i źródeł? Wielu uczonych decyduje się na prowadzenie badań na poziomie lokalnym, by ominąć te ograniczenia. Korzystają z miejscowych materiałów archiwalnych (dotyczących głównie okręgów, rzadziej miast lub miasteczek) i na nich opierają swoje opracowania. Początek XXI w., gdy pojawiła się ta tendencja, okazał się dla nauki ważnym momentem przełomowym, przede wszystkim ze względu na ogromną lukę w badaniach terenowych nad Zagładą (na niewielkich obszarach, takich jak miasteczka czy wsie). W wyniku polityki ZSRR zachodni uczeni nie mieli dostępu do lokalnych archiwów ukraińskich (w wielu przypadkach jest on nadal bardzo utrudniony). Przeszkodę stanowił także (i nadal stanowi) brak znajomości ukraińskiego i rosyjskiego. Dlatego pierwsze publikacje ukraińskich autorów dotyczące Zagłady w skali lokalnej były tak ważne. Niemniej opisana tu tendencja do badania historii Zagłady na szczeblu regionalnym trwa już od dziesięciu lat, bez efektów w postaci prac o fundamentalnym znaczeniu, dowodzących głębszego zrozumienia analizowanych zagadnień. Badania interdyscyplinarne, łączące różne dziedziny (np. historię i socjologię, historię i psychologię, historię i filozofię itp.), w ogóle nie dorobiły się na Ukrainie własnej metodologii. Są po temu dwa powody: brakuje specjalistów mających przygotowanie merytoryczne w więcej niż jednej dziedzinie, ponadto zaś w ukraińskim środowisku akademickim obowiązuje nieoficjalny zakaz prowadzenia takich badań. Jest to również ogromny problem, który utrudnia rozwój badań nad Zagładą na Ukrainie.

Na szczeblu oficjalnym uznaje się, że lokalną ludność stanowią wyłącznie Ukraińcy, czasami także Rosjanie. Możemy zaobserwować taką postawę u au-

torów licznych artykułów naukowych, którzy piszą o „miejscowej ludności i Żydach" lub „miejscowej ludności i Romach, Niemcach, Tatarach, Polakach itp.". Przypuszczam, że w polityce państwowej ma to być promowanie idei zjednoczonego narodu ukraińskiego i równości obywateli, ale takie podejście jest absolutnie nienaukowe. W moim odczuciu środowisko naukowe unika tematu Zagłady również ze względu na postawę Ukraińców w czasie drugiej wojny światowej. Z wyjątkiem badaczy wymienionych przeze mnie wcześniej ukraińska historiografia już od ponad dwudziestu lat zachowuje milczenie na temat ukraińskiej kolaboracji z hitlerowcami, Ukraińców służących jako strażnicy w obozach koncentracyjnych, a także mordów na Żydach i Romach oraz rabowania ich dobytku w czasie Zagłady. W okresie prezydentury Wiktora Juszczenki przez Ukrainę przetoczyła się dyskusja na kontrowersyjny temat OUN i UPA, mająca za cel nadanie ich członkom statusu bohaterów narodowych. Ukraińskie środowisko akademickie wsparło Juszczenkę, ale w wyniku badań zamiast bohaterów znaleziono zabójców Żydów. W związku z tym, o ironio, akademicy uznali, że nie ma potrzeby poświęcać czasu i środków na badania nad zagładą Żydów, skoro ukraińska historia pełna jest nie mniej tragicznych wydarzeń, takich jak Wielki Głód, oraz ma własnych bohaterów, takich jak Kozacy, Taras Szewczenko i partyzanci z czasów drugiej wojny światowej. Zagłada ma pozostać tematem badanym tylko przez Żydów, ponieważ Żydzi ukraińscy nie są przez nich postrzegani jako współobywatele, sami więc mają się troszczyć o swoją tragiczną historię narodową. Do takich wniosków dochodzę po analizie ukraińskiej historiografii. O dziwo, przeświadczenie, że Zagłada powinna być tematem badań żydowskich, żywią nie tylko badacze narodowości ukraińskiej lub rosyjskiej, lecz także uczeni pochodzenia żydowskiego. Taki stan rzeczy został zaakceptowany przez wszystkich. Każdy ma zatem własną tragedię: Żydzi cierpieli osobno i muszą badać własną historię cierpienia, a Ukraińcy cierpieli podczas Wielkiego Głodu, badają więc własną tragedię. Zaledwie kilku uczonych nieżydowskich prowadzi badania nad eksterminacją Żydów. Jest to kolejny dowód na to, że temat Zagłady nie jest w najmniejszym stopniu częścią ukraińskiej historiografii narodowej.

Brakuje zrozumienia tego problemu zarówno na poziomie ogólnym, jak i indywidualnym. Z wyjątkiem ocalałych z Zagłady i kilku uczonych dla reszty społeczeństwa ten temat nie istnieje. Ponieważ temat nie został przyswojony w szerokiej przestrzeni publicznej, ludzie mają do Zagłady stosunek obojętny. Jestem przekonana, że przeciętny obywatel Ukrainy nawet nie zna słów „Zagłada" czy „Holokaust" i nie byłby w stanie powiedzieć choćby kilku zdań o losach Żydów w czasie drugiej wojny światowej[99]. Jeśli ludzie po prostu nie wiedzą nic

[99] Potwierdzają to badania ukraińskich naukowców i uczniów. Zob.: Elena Iwanowa, *Ukrainian high school students understanding of the Holocaust*, „Holocaust and Genocide Studies", zima 2004, t. 18, nr 3, s. 402–420; *eadem*, *Rehionalnyje osobiennosti kołłektiwnoj pamiati studentow o Holokoste w sowriemennoj Ukrainie*, „Holokost i suczasnist" 2008, nr 2, s. 9–28; Anna Abakunowa, *Ksenofobia ili tolerantnost: otnoszenije ukrajińskiw szkolnikow k Holokostu* [w:]

na temat Zagłady i kojarzy im się to pojęcie raczej z Wielkim Głodem, o jakim upamiętnieniu ofiar może być mowa? Dlatego też badanie pamięci historycznej o Zagładzie, w które angażują się ośrodki badań nad Zagładą i centra studiów żydowskich na Ukrainie od trzech lat, jest pozbawione jakiegokolwiek sensu: współczesna Ukraina nie ma pamięci o Żydach (i przy okazji o innych grupach) podczas drugiej wojny światowej. Tutaj była wyłącznie ludność miejscowa i Żydzi, jak czytamy u Honczarenki w artykule opublikowanym w czasopiśmie „Ukrajińskyj istoryczнyj żurnał", czyli w oficjalnej ukraińskiej historiografii.

Pozostaje pytanie, co z organizacjami, które mają upowszechniać temat Zagłady, czyli wspomnianymi wcześniej centrami badań nad Zagładą i historią Żydów? Wydaje się, że ich zadanie polega na rozpowszechnianiu informacji o Zagładzie i edukowaniu społeczeństwa. Tak jednak się nie dzieje. Po pierwsze, nie otrzymują one wsparcia od państwa, tak bardzo potrzebnego, by szerzyć wiedzę i angażować ludzi do projektów. Po drugie, nie zawsze mogą publikować wyniki swoich badań z powodu niewystarczających środków oraz braku zainteresowania w środowisku (tj. ze strony władz, osób publicznych, innych organizacji czy instytucji itp.). Ponadto organizacje te borykają się z brakami kadrowymi. Można to zaobserwować na przykładzie wydawanych czasopism (jak choćby bardzo ograniczone i ubogie „Holocaust Studies" opublikowane przez Instytut „Tkuma"). Można wymienić tylko jeden periodyk, który wydawany jest na wysokim poziomie merytorycznym, a tym samym uznawany na Ukrainie i za granicą. Jest to „Holokost i suczasnist", pismo wydawane nakładem Ukraińskiego Centrum Badań nad Zagładą, pod redakcją Michaiła Tjagłyjego. Niemniej nawet to pismo znane jest jedynie w kręgu badaczy Zagłady, pozostając poza głównym nurtem opinii publicznej czy szerzej ukraińskiego społeczeństwa.

Ostatni problem, który chciałabym tutaj omówić, to współpraca uczonych ukraińskich i zagranicznych. Jest to bardzo dla ukraińskiej historiografii Zagłady bolesna kwestia. Czasami można zauważyć, że Ukraińcy i ich zachodni koledzy prowadzą w tym samym czasie podobne prace. Współpraca badawcza między Ukraińcami i zachodnimi naukowcami mogłaby przynieść znakomite rezultaty, jednak ze względu na nieznajomość języka angielskiego i innych języków obcych wspólne działania i wymiana doświadczeń należą do rzadkości. Nawet jeśli będziemy szukać informacji w języku angielskim na stronach internetowych ośrodków badania Zagłady i centrów studiów żydowskich na temat ich działalności, w najlepszym wypadku znajdziemy jedynie bardzo okrojoną wersję opisów niektórych z projektów, a najczęściej nie trafimy na nic w języku angielskim. Osoby z zagranicy nie mają zatem niemal żadnego dostępu do informacji o badaniach nad Zagładą na Ukrainie. Dlatego też współpraca jest możliwa głównie pomiędzy poszczególnymi naukowcami, ale już nie na poziomie instytucjonal-

---

Problemy jewrejskoj istorii. Materiały naycznych konferencyj centra „Sefer" po judaikie, cz. 2, Moskwa: Sefer Center, 2009, s. 196–211. Zob. także ukraiński program „Durnev +1" z 13 VIII 2012 r. (nr 58), https://www.youtube.com/watch?v=XafoRRJJVSs, min. 00:00–02:10.

nym. Czasem nawet w języku ukraińskim lub rosyjskim bardzo trudno znaleźć informacje na temat działalności danej organizacji (np. „Tkuma"), co stwarza wrażenie nieprzejrzystości lub nieprofesjonalnego podejścia do promowania własnych działań.

Jak zatem widać, sytuacja ukraińskiej historiografii na temat Zagłady jest obecnie bardzo skomplikowana i niejasna. Rozwój badań nad Zagładą na Ukrainie stanął w miejscu i wielu ukraińskich uczonych, którzy mogliby wnieść w nie wkład, woli się realizować za granicą – głównie w Ameryce Północnej i Europie Zachodniej. Jest jeszcze nadzieja, że Ukraina jako państwo i społeczeństwo ukraińskie uświadomią sobie wreszcie znaczenie badań nad Zagładą oraz zaległości w tej dziedzinie, a następnie wyciągną wnioski z obecnej sytuacji. To samo dotyczy uczonych, którzy w końcu zaczną uwzględniać historię Żydów w ukraińskiej narracji historycznej.

Słowa kluczowe
ukraińska historiografia Zagłady, Ukraiński Instytut Badań nad Zagładą „Tkuma", Ukraińskie Centrum Badań nad Zagładą, Muzeum Pamięci Żydów i Zagłady na Ukrainie, Instytut Studiów Żydowskich, Centrum Badań nad Historią i Kulturą Żydów Wschodnioeuropejskich, ukraińskie czasopisma historyczne

Abstract
The article examines the state of the Holocaust historiography in Ukraine for the period of 2010 – beginning of 2014. The review analyzes activities of major research and educational organizations in Ukraine which have significant part of projects devoted to the Holocaust; main publications and discussions on the Holocaust in Ukraine, including publications of Ukrainian authors in academic European and American journals. The article illustrates contemporary tendencies and conditions of the Holocaust Studies in Ukraine, defines major problems and shows perspectives of the future development of the Holocaust historiography in Ukraine.

Key words
Holocaust historiography in Ukraine, „Tkuma" Ukrainian Institute for Holocaust Studies, Ukrainian Center for Holocaust Studies, Museum of Jewish Memory and Holocaust in Ukraine, Jewish Studies Institute, Center for the Study of History and Culture of East European Jewry, Ukrainian historical journals